

В.М. Галай Германізмы ў ваенным тэзаўрусе беларускай гісторыі: шляхі і спосабы пранікнення /Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць. Вып 11. Т.2. – Мн, 2013г. – С.32-34.

В.М. Галай

Германізмы ў ваенным тэзаўрусе беларускай гісторыі: шляхі і спосабы пранікнення

Ваенны тэзаўрус уяўляе сабой сукупнасць паняццяў і катэгорый, якія маюць дачыненне да падзей ваеннай гісторыі.

Папаўненне ваеннага слоўніка было абумоўлена галоўным чынам экстралінгвістычнымі фактарамі. Змены ў вобласці ваеннай справы, якія адбываліся пад уплывам Заходняй Еўропы, выклікалі прыліў у беларускую мову ваеннай тэрміналогіі з іншых моў. Асабліва інтэнсіўна адбывалася гэта ў XVI—XVII стст., калі ў Вялікім Княстве Літоўскім з'явіліся наёмныя войскі, а затым ішла рэарганізацыя ваенных сіл па прыкладу чужых краін. У складзе ваеннай лексікі шырока прадстаўлены германізмы.

Што ж датычыцца шляхоў пранікнення гэтай лексікі ў беларускую мову, то выдзяляем пры гэтым як пранікненне праз пасрэдніцтва іншых моў, так і непасрэднае. Гістарычныя ўмовы для непасрэднага пранікнення такіх слоў у беларускую мову ўзніклі ў выніку ўстанаўлення прамых кантактаў усходніх славян з прыбалтыйскімі немцамі, а таксама заключэння дагавароў з нямецкім ордэнам, пасялення нямецкіх каланістаў на тэрыторыі Беларусі і ўвядзення ў яе гарадах і мястэчках магдэбургскага права.

На непасрэднае пранікненне слоў указваюць і лінгвістычныя крытэрыі. Параўнаем, напрыклад, слова *форпост* (сучасн. *фарпост*) — польск. *forposta* — нов.-в.-ням. *Vorpost*; *форпаторъ*, *форпатарь* 'пярэдні коннік' — польск. *forycarz* — сяр.-в.-ням. *vorritter*. Многія запазычаныя словы не выўляюцца ў той час у адпаведных крыніцах суседніх моў: *форбургъ* 'мураваная вежа; земляны вал, які выконваў ролю форбурга' — нов.-в.-ням. *Vorburg*; *штуцэр* 'ваенная стрэльба з вінтавымі нарэзамі' — нов.-в.-ням. *Stutzer* і інш. Не занатаваны ў „Энцыклапедыі старапольскай“ З. Глогера: *дунст* 'самы дробны калібр шроту' — нов.-в.-ням. *Dunst*; *кронверк* 'абаронная прыбудова ў старых крэпасцях' — нов.-в.-ням. *Kronwerk*; *карабінъ* — ст.-ням. *karabin*, якое ў сваю чаргу са старафранцузскага. Па заходнееўрапейскаму ўзору карабіны рабілі ў Вільні (аб чым сведчаць прыклады з помнікаў пісьменнасці), у польскай мове слова з'явілася значна пазней.

Аднак большая частка нямецкіх слоў пранікала праз пасрэдніцтва іншых моў, у першую чаргу польскай. Шырокі наплыў германізмаў у польскую мову пачаўся ў XIII—XIV стст. і ажыццяўляўся як непасрэдна ў выніку эканамічных і культурных сувязей польскага і нямецкага народаў,

так і праз пасрэдніцтва чэшскай мовы. Нямецкія пасяленцы, непасрэдна сутыкаючыся з шырокімі польскімі масамі, уносілі ў гаворку нямала такіх слоў, якія цяжка было замяніць польскімі, асабліва ў ваеннай справе. Пашырыліся сувязі з нашай суседкай з другой паловы XVI ст., калі Беларусь была ўключана у склад Польскага каралеўства. Гэтаму этапу ў развіцці польска-беларускіх моўных кантактаў і храналагічна адпавядае пашырэнне германізмаў у старабеларускіх помніках. Такія словы па свайму фанетыка-марфалагічнаму абліччу больш блізкія да адпаведных польскіх слоў, чым да сваіх нямецкіх этымонаў. Параўн., напрыклад: *шабелтась* 'скураная сумка' — польск. *szabeltas* — нов.-в.-ням. *Säbeltasche*; *мажджэр* (старабеларускае *можджэрць*, *мождерць*, *мождчерь*) 'кароткаствольная гармата, якая была на ўзбраенні войск Вялікага Княства Літоўскага' — польск. *moździerz* — сяр.-в.-ням. *morsaere* ад лац. *mortarium*. Ад лацінскага *mortarium* праз галандскае *mortier* прыйшло слова *марціра* 'кароткаствольная гармата'; старабеларускае *галябарда*, *альябарда*, *альябарта* 'сякера на доўгім дрэўку, якое заканчваецца кап'ём' < польск. *halabarda*, *halabarta*, *alabarta* < нов.-в.-ням. *Hellebarte*, *Hellebarde* 'сякера на дрэўку'. Меркаванне аб польскім пасрэдніцтве пранікнення германізмаў пацвярджае і семантычны крытэрай: *шпица* 'атрад войска' < польск. *szpica* 'перадавы атрад' < нов.-в.-ням. *Spitze* 'вастрыё, шпіль, галава (калоны)'.

Адносна некаторай часткі слоў правамерна сцвярджаць, што яны маглі пранікнуць як непасрэдна з мовы-крыніны, так і праз пасрэдніцтва іншых моў. Параўн., напрыклад: *шабля*, *сабля* — руск. *сабля* — польск. *szabla* 'шабля' — нов.-в.-ням. *Säbel* (цікава, што на беларускай глебе слова *шабля* атрымала дадатковыя значэнні: 'узброены спосаб дасягнення чаго-небудзь, вайна; воін, узброены шабляй'); *штык* — руск. *штык*, *штых* — польск. *sztych* — нов.-в.-ням. *Stich*; *роta* — руск. *роta* — польск. *rota* — чэшск. *rota* — сяр.-в.-ням. *rotte*; *рэйтар* — польск. *rajtar* — руск. *рейтор* — нов.-в.-ням. *Reiter*; *вахмістр* (старабеларускае *вахтмистрць*) — руск. *вахмистр* — польск. *wachtmistrz* < сяр.-в.-ням. *wachtmister*; *гільза* — руск. *гильза* — польск. *gilsa* < нов.-в.-ням. *Hülse*; *драбант* 'целаахоўнік пры знатнай асобе ў Вялікім Княстве Літоўскім' — польск. *drabant* — чэшск. *drabant* — нов.-в.-ням. *Trabant*; *міна* — руск. *мина* — польск. *mina* < нов.-в.-ням. *Mine*; *парабелум* 'від аўтаматычнага васьмізараднага пісталета' — руск. *парабеллум* — нов.-в.-ням. *Parabellum* ад лац. *para bellum* 'рыхтуйся да вайны'; *башта*, *бакута* 'вежа' — польск. *baszta* — чэшск. *bašta* < сяр.-в.-ням. *bastei* 'умацаванне' < лац. *bastia*.

Ваенная лексіка ўяўляе сабой такую лексіка-тэматычную групу, якая характарызуецца значнай рухомасцю і даволі хуткай змяняльнасцю. Ад старажытнага перыяду да XX ст. прыкметна змянілася назва зброі. На месца *алебарды*, *барты*, *спісы*, *шафеліна* прыйшлі *міна*, *батарэя*, *бомба*, *ракета* і іншыя германізмы. Што ж датычыцца часоў Вялікай Айчыннай вайны, то ва ўсіх, можна сказаць, разглядаемых мовах з'явіліся словы, якія абазначалі званні ў СС у фашысцкай Германіі: *ротэнфюрэр*, *обергрупенфюрэр*,

обершарфюрэр, оберштурмфюрэр, унтершарфюрэр, унтэрштурмфюрэр і інш.

Пры вывучэнні іншамоўных слоў асаблівую важнасць набывае храналагізацыя, паколькі яна дапамагае нам лепш устанавіць шляхі і ўмовы запазычання, а таксама розныя змены, якія адбываюцца са словам пры пераходзе яго з адной мовы ў другую. Вызначэнне часу пранікнення таго ці іншага слова магчыма на аснове яго фіксацыі ў помніках пісьменнасці. Хаця гэты метада і не носіць абсалютны характар (ранняе запазычанне магло быць зафіксавана ў параўнальна познім помніку), ён усё ж з'яўляецца асноўным у гісторыка-этымалагічных даследаваннях. При вызначэнні шляхоў пранікнення германізмаў мы супастаўляем устаноўленую намі датыроўку фіксацыі помнікамі беларускай пісьменнасці тых ці іншых слоў з датыроўкай у помніках старажытнарускай пісьменнасці. Такое супастаўленне прыводзіць да наступнага вываду: слова *пушка* ў значэнні 'зброя' адзначана раней у помніках рускай пісьменнасці, *драбант, ротмистр* — значна пазней.

Словы нямецкага паходжання пранікалі ў беларускую мову вусным і пісьмовым шляхамі. Аднак большая іх частка трапіла вусна, а затым ужо ў пісьменнасць. Па словах вялікага даследчыка гісторыі беларускай мовы Л.М. Шакуна, спецыфіка твораў дзелавой пісьменнасці прымушала пісца-складальніка таго ці іншага дакумента звяртацца да жывой народнай гаворкі, пісаць увогуле народнай мовай. Як паказваюць прыклады, фанетычнае аблічча такіх запазычанняў таксама ўказвае на вусны спосаб пранікнення ў беларускую мову (*жовнерь, желнерь, жолнерь, жолнэрь, золнерь, зовнерь*).

Накаторыя ж словы дайшлі да нас пісьмовым шляхам, таму што ў XVI—XVII стст. творы розных жанраў часта перекладаліся з замежных выданняў і перакладчыкі выкарыстоўвалі іншамоўнае слова, калі не знаходзілі адпаведнага беларускага.

Такім чынам, найбольшая колькасць запазычаных ваенных лексем у беларускую мову прыйшла з нямецкай праз польскую. Пазней павялічылася доля германізмаў праз рускую мову. Гэта звязана з фактам больш цесных кантактаў беларускай і рускай моў пасля ўваходжання беларускіх земляў у склад Расійскай імперыі.